

Zərdabişünaslıq - Sovet və çağdaş dövrdə O, ateist, darvinist kimi təqdim edilib

Zərdabişünasların fikrincə, Azərbaycan zərdabişünaslığının tarixini üç mərhələdə araşdırmaq daha doğru olardı. Birinci mərhələdə diqqət əsasən Zərdabi şəxsiyyətinin öyrənilməsinə və "Əkinçi" qəzetini nəşr etməsinə yönəlmişdir. Zərdabişünaslıq tarixində ikinci dövr sovet hakimiyyətinin ilk illərinə təsadüf edir.

Bu illərdə Zərdabi irsinin öyrənilməsində bir çox nailiyyətlər əldə ediləndə, sovet dövrünün ilk illərində H.Zərdabi irsinə, yaradıcılığına münasibət heç də yaxşı olmayıb. H.Zərdabinin məzarının dəfələrlə köçürülməsi, 1935-ci ildə oğlu Mithatın həbs edilib güllənməsi, kiçik qızı Qərubsultan xanıma "ruhi xəstə" adı verilərək, cəmiyyətdən uzaqlaşdırılması, böyük qızı Pəri xanımın Parisdə mühacir həyatı yaşaması (çünki həyat yoldaşı Əli Mərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən idi), oğlu Səffətin qürbətə vətən həsrəti ilə əbədiyyətə qovuşması və s. bu kimi faktların uzun illər sovet tədqiqatlarında öz əksini tapmamışı, oxucuya yalnız birtərəfli, qeyri obyektiv məlumatın verilməsinə səbəb olub. Buna baxmayaraq görülməli işləri də inkar etmək haqsızlıq olardı. Bu tədqiqatlarda Zərdabinin həm "Əkinçi" qəzetindəki, həm də digər sahələrdəki geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti və dünyagörüşü tədqiq edilməlidir. Özü-nün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə fərqlənən bu tədqiqatlarda əsas qüsurların sovet-kommunist ideologiyasının prinsiplərinə uyğunlaşdırılması idi. Amma bu dövr, Azərbaycan zərdabişünaslığının inkişafında mühüm mərhələ olaraq qalmaqdadır.

Üçüncü dövrə aid araşdırmalar sistemli xarakter daşımasa da, zərdabişünaslığın inkişafında özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Hər şeydən əvvəl H.Zərdabi şəxsiyyətinə hörmət, sevgi, saygı yeni bir fazaya qədəm qoymuşdu. Onun uğurları da, qüsurları da, olduğu kimi təqdim olunur, tendensiyalığa, boşluqlara daha az yer verilir.

MİRZƏ İBRAHİMOV BAŞLAYIB, HEYDƏR HÜSEYNOV DAVAM ETDİRİB

H.Zərdabinin "Əkinçi" ilə bağlı fəaliyyətini çox geniş olmasa da, ilk tədqiq edənlərdən biri də yazıçı Mirzə İbrahimovdur. O, 1939-cu ildə "Böyük demokrat" kitabını çap etdirmişdir. Kitab Cəlil Məmmədquluzadədən bəhs edir. M.İbrahimov 1957-ci ildə yenidən ədibin yaradıcılığına qayıtmış, ilkin tədqiqatını dərinləşdirib əsəri təzə variantda oxuculara çatdırmışdır. Kitabın "Molla Nəsrəddin"ə qədər Azərbaycan mətbuatı" bölməsində ilk dəfə "Əkinçi", "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Keşkül", "Şərqi-Rus"un məramnamə və əməli, ictimai, ədəbi-estetik fikir tarixindəki rolu göstərilir. Müəllifin "Əkinçi" qəzeti və H.Zərdabi haqqında yazdığı fikirlər Zərdabi şəxsiyyəti və irsinin öyrənilməsində qiymətlidir.

M.İbrahimov "Əkinçi"nin və onun müəllifinin ideyalarını əsas götürərək yazırdı: "Bu böyük işləri görmək üçün Həsən bəy orta əsr zehniyyətinin nə qədər böyük bir əngəl olduğunu öz acı təcrübəsində hiss edirdi".

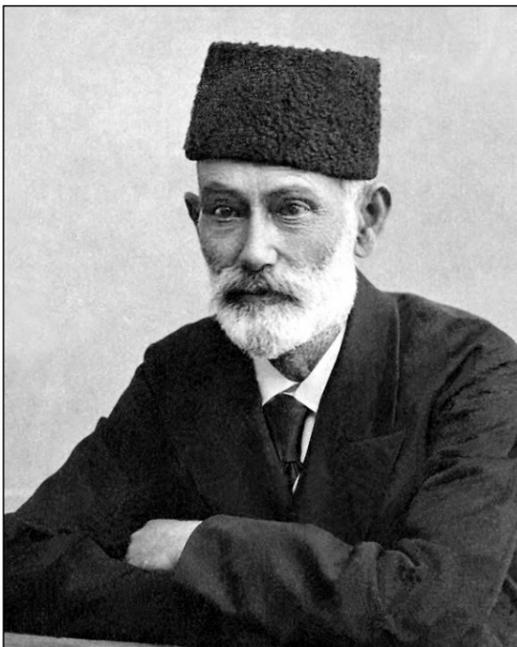
H.Zərdabinin dünyagörüşünə həsr edilmiş ilk elmi material akademik Heydər Hüseynova məxsusdur. 1949-cu ildə H.Hüseynovun gərgin yaradıcılıq illərinin bəhrəsi olan "XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tariximizdən" adlı qiymətli əsəri işıq üzə gəldi. Kitabda XIX əsrdə Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində mühüm xidmətləri olmuş xalqımızın beş böyük ziyalısının A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh, M.Kazimbəy və H.Zərdabinin simasında Azərbaycan maarifçiliyi problemlərinin öyrənilməsinin əsası qoyulmuşdur. H.Hüseynov yazıçılarımızdan Axundovun, Zərdabinin və Bakıxanovun fəlsəfi fikirlərini araşdırıb, ilk dəfə onları filosof kimi təqdim edib.

H.Hüseynovun kitabında M.F.Axundzadə və H.Zərdabi haqqında fəsilələrdə istifadə olunmuş materiallar yeniliyinə və zənginliyinə görə xüsusi seçilir. O, yazırdı: "Əkinçi" qəzetinin nəşri bütün müsəlman Şərqi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Təsədüfi deyil ki, şərqşünaslıqdan bəhs edən bütün ədəbiyyatlarda "Əkinçi" qəzeti, onun yaradıcısı, ilk Azərbaycan publisisti, ma-

arifisi Zərdabi haqqında məqalələr çap olunurdu. Son illər şərqşünas ədəbiyyat sahəsi "Əkinçi"nin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirdi".

Müəllif bu sözləri deyərək, Rusiyanın "İslam dünyası" şərqşünaslığı cəmiyyətinin orqanının öz səhifələrində yerləşdirdiyi "Qafqazda ilk müsəlman qəzeti" adlı məqaləsini əsas götürür. H.Hüseynovun "XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən" əsəri yeni dövr Azərbaycanşünaslığına qiymətli bir töhfədir və bu sahə üzrə tədqiqatçı alimlərimizin əksəriyyətinin istinad-gah mənbəyidir.

Tədqiqatçı alim Feyzulla Qasımzadənin "XIX əsr Azərbaycan mətbuatı tarixindən" adlı əsərində H.Zərdabinin bu yolda çəkdiyi əziyyətlərdən, mətbuatın o zaman xalqı oyatmaq üçün

oynadığı roldan və s. məsələlərdən çox geniş bəhs edir.

Sovet dövründə Həsən bəy Zərdabini tədqiq edən tədqiqatçılardan biri də Zaman Məmmədovdur. Onun 1957-ci ildə nəşr edilən "Həsən bəy Zərdabi" kitabı bu cəhətdən səciyyəvidir. Kitabda Həsən bəy Zərdabinin dövrü, həyat və yaradıcılığı, maarifçilik fəaliyyəti, elmi görüşləri və başqa bölmələr var. Kitabın "Həsən bəy Zərdabinin dövrü" adlanan birinci bölməsində H.Zərdabinin yetişdiyi dövr, mühit öz əksini tapıb. İkinci bölmədə H.Zərdabinin həyat və yaradıcılığı oxucuların nəzərinə çatdırılır.

BU ƏSƏRLƏR SOVET-KOMMUNİST İDEOLOGİYASININ PRİNŞİPLƏRİNƏ UYGUNLAŞDIRILMIŞDI

Artıq 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq H.Zərdabinin müxtəlif elmi sahələrə aid fikirləri, ictimai fəaliyyəti alimlərimizin tədqiqatlarının, o cümlədən dissertasiya tədqiqatlarının obyektinə çevrilir. Bu dövrdən başlayaraq H.Zərdabinin zəngin ədəbi-elmi irsinin toplanıb nəşr edilməsi istiqamətində bir sıra əməli addımlar atılır. Bu sahədə xüsusi xidmətləri olan alimlər arasında birinci növbədə görkəmli Azərbaycan filosofu, Həsən bəy Zərdabi irsinin tədqiqatçılarından biri olan professor Ziyəddin Göyüşovun adını çəkmək lazımdır. Z.Göyüşov H.Zərdabinin qələmindən çıxmış əsərləri, məktubları, məqalələri toplayıb sistemləşdirmiş və onları "Seçilmiş əsərləri" və "İzbrannie statji i pisgma" adları altında çap etdirmişdir.

H.Zərdabinin dünyagörüşü indiye qədər təsvür edilmişdən daha geniş və zəngindir. Bu zənginliyi tədqiqatçı alim İzzət Rüstəmovun 1969-cu ildə oxuculara təqdim etdiyi "Həsən bəy Zərdabi" kitabın da bir daha görürük. Kitabda Həsən bəy Zərdabi irsinin öyrənilməsinə mühüm cəhətləri və xüsusiyyətləri şərh olunur, onun həyat və yaradıcılığının mərhələləri müəyyən ardıcılıqla təhlil edilir. Amma İ.Rüstəmov da yuxarıda adlarını çəkdiyim müəlliflər kimi dövrün tələbinə uyğun

olaraq, H.Zərdabiye sosialist-kommunist nöqtəyindən nəzərdən yanaşdığı üçün təhlillərində zamanəsinin ideologiyasına uyğun qiymətləndirmələrə üstünlük verir. İ.Rüstəmov H.Zərdabini darvinist, materialist və ateist kimi təqdim edir. Əlbəttə, bu sovet dövrü üçün təbii idi. Kitabın müəllifi də bu səbəbdən Zərdabini ateist adlandırır. Əslində H.Zərdabi ateist olmamışdır. Onun mübarizəsi dinlə yox, dahi Mirzə Cəlil kimi "din" xadimləri ilə olmuşdur. Kitabda bu kimi qüsur və nöqsanlar olsa da, sovet dövrü Zərdabişünaslıq tarixini öyrənmək üçün çox əhəmiyyəti və qiymətli mənbələrəndir.

H.Zərdabinin Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri çoxtərəfildir. Amma sovet dövründə onun fəaliyyətini tədqiq edərkən tədqiqatçılar ən çox onun "Əkinçi" qəzeti ilə bağlı fəaliyyətini araşdırıblar. Bu tədqiqatçılardan biri də Vəli Məmmədovdur. Onun 1976-cı ildə Azərbaycan dilində, 1977-ci ildə isə rus dilində "Əkinçi" qəzeti" adlı kitabı nəşr edilmişdir. Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi"dəki fəaliyyətindən bəhs edən müəllif yazırdı: "H.Zərdabinin bir qayəsi, bir məqsədi vardı: xalqı maarifləndirmək, onun tərəqqisinə kömək etmək. Harada olursa olsun, hansı sahədə çalışırsa çalışsın, maarif-pərvər alimi bu amal, bu arzu düşündürürdü".

"Əkinçi"nin əsas qayəsi "Köhnə qaydaları yeni qaydalarla əvəz etmək idi" söyləyən tədqiqatçı alim, mətbuatşünas Ağarəfi Zeynalzadə H.Zərdabini daha çox maarif-pərvərliyindən, xeyriyyəçiliyindən bəhs edib. Digər tədqiqatçılarımıza nisbətən, A.Zeynalzadə daha çox dərinliklə müraciət edərək "Əkinçi"nin yaranmasına daima əngəl törədən çar senzurasından, onun şovinist məmurlarından bəhs edib.

Zəngin arxiv sənədləri ilə əhatə edilən əsərlərdən biri də professor Nazim Axundovun "Sənədlərin dili ilə" kitabıdır. Kitabın "Azərbaycan milli dövrü mətbuatının yaranması və "Əkinçi" qəzeti" adlı bölməsində alim, H.Zərdabinin fəaliyyətini Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində "mühüm hadisə" adlandırır.

Nazim müəllimin kitabında da dövrün tələb və təklifi açıq-aydın özünü büruzə verir və H.Zərdabi daha çox ateist, darvinist alim kimi təqdim edilir.

Azərbaycan mətbuatı haqqında ilk dərs vəsaitinin müəllifi tədqiqatçı, mətbuatşünas alim Nəriman Zeynalovdur. O, 1973-74-cü illərdə 2 hissədən ibarət "Azərbaycan mətbuatı tarixi" adlı ali məktəblər üçün dərslik nəşr etdirib. Kitab gərgin zəhmət sayəsində tədqiq olunmuş, uzun illər jurnalistlərə tədris olunan sanballı vəsaitdir. Dərsliyin I hissəsində Azərbaycan mətbuatının qaranquşu olan "Əkinçi" qəzetinə böyük yer verilmişdir. Kitabda "Əkinçi" qəzetinin nəşr olunduğu tarixi dövr, Zərdabinin zəhmətləri, qəzeti hansı çətinliklərlə nəşr etməsi, qəzetə əməkdaşlıq edən publisistlər, qəzetdə dərc olunan məqalələrin mövzusu öz əksini tapmışdır.

Bu dövrdə "Əkinçi" qəzetinin bütün sayları Turan Həsənzadə tərəfindən tərtib edilərək kitab şəklində 1979-cu ildə Əziz Mirahmədovun redaktəsi və ön sözü ilə nəşr edilmişdir. Sovet dövründə Zərdabi irsinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edən digər kitablar, monoqrafiyalar, məqalələr, dissertasiyalar da yazılmışdır. Bu əsərlər də 1930-40-cı illərdə yazılan tədqiqatlar kimi sovet-kommunist ideologiyasının prinsiplərinə uyğunlaşdırılmışdır. Odur ki, çağdaş zərdabişünaslığa ehtiyac yaranırdı.

ZƏRDABI İRSİNƏ YENİDƏN BAXIŞ, MÜTLƏQ VACİB DİR

Çağdaş zərdabişünaslıqda Vilayət Quliyevin 2001-ci ildə nəşr etdiyi "Böyük əkinçi" kitabı da əhəmiyyətlidir. "Əkinçi" qəzetinin ilk sayının işıq üzə gərməsinin 125 illiyinə həsr olunmuş bu kitabda Zərdabi haqqında sənəd və materiallar toplanmışdır. "Böyük əkinçi"ni tanıyan adamların qələmə aldıkları yazılar, Zərdabiye ünvanlanan məktublar, onun barəsindəki xatirələr əslində, Həsən bəy Zərdabi irsinin öyrənmək üçün ən dəqiq, ən səhif məlumatlardır.

V.Quliyev H.Zərdabinin dəfn mərasim haqqında yazır: "Mənə elə gəlir ki, azərbaycanlılar XX yüzillikdə ilk dəfə 1907-ci ilin soyuq noyabr günlərində xalqın böyük oğlu Həsən bəy Zərdabi-

Qərənfil Dünyaminqızı
Əməkdar jurnalist

ni torpağa tapşırılanda birləşmişdilər. Yalnız onda "qara qızılın" işığında Bakıya axışanlar, Azərbaycan torpağının qanını sormaqla öz ocaqlarını abad edənərlər görmüşdülər ki, bu torpağın həqiqi sahibləri var, bu torpağın qeyrətini çəkanlər olub".

Bunlarla yanaşı, Zərdabi irsinin öyrənmək cəhətdən 2010-2011-ci illərdə 2 cildde nəşr edilən "Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası" da vacib mənbələrdəndir. "Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası" müstəqillik dövründə kütləvi informasiya vasitələrinin milli-tarixi kontekstdə inkişafına təsir edəcək dəyərli vəsaitdir. Antologiyada H.Zərdabinin "Əkinçi" qəzetində nəşr edilən "Daxiliyyə" adlı məqalələrinin bəziləri, "Həyat" qəzetində dərc olunan "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti", "Dil və din", "İttihadi-lisan", "Açıq məktub" məqalələrinə yer verilmişdir. Kitabda Ə.Topçubaşovun "Əkinçi" qəzetinin 50 illiyi münasibəti ilə Həsən bəy Zərdabiye həsr etdiyi "Azərbaycanın mayakı" adlı məqaləsi, H.Vəzirovun H.Zərdabinin vəfatı ilə əlaqədar "Təzə həyat" qəzetində dərc etdiyi "Həsən bəy Məlikov" və "Həsən bəy Məlikov yadigarlığı" məqalələri, F.Köçərlinin "Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı" və "Həsən bəy Məlikov" adlı yazıları öz əksini tapıb.

Kənd təsərrüfatı üzrə fəlsəfə doktoru, Beynəlxalq Ekoenergetika Akademiyasının ekologiya üzrə professoru, zərdabişünas Eldəniz Həsənovun 2013-cü ildə çap olunan "Həsən bəy Zərdabi irsi-keşməkeşli həyat yolu" adlı əsərində ilk dəfə olaraq H.Zərdabinin nəsil şəcərəsi tərtib olunmuşdur. Əsərdə Zərdabi ocağından çıxanların, habelə bu nəsiləndən olan insanların xalqının, millətinin tərəqqisi, rifahı naminə gördükləri elmi işləri, ideyaları, tövsiyələri və xeyriyyəçilik əməllərindən geniş bəhs edilir.

Tədqiqatçı alim, yazıçı-publisist Sona xanım Vəliyevanın "İşığa gedən yol" (2016) romanında H.Zərdabinin həyatı, yaradıcılığı, xeyriyyəçiliyi və maarifçiliyi ilk dəfə olaraq oxucuya sadə, bədii dillə və bütün əhatəliliyi ilə təqdim edilir. Azərbaycan tarixinin olduqca ziddiyyətli dövrünün, Rus imperiyasının tərkibindəki illərin əks olunduğu əsərdə xalqımız üçün bugünkü müstəqilliyinin nə qədər önəmli olduğu bütün aydınlığı ilə özünü büruzə verir. Bütün bunlar H.Zərdabi irsinin öyrənilməsindən, Zərdabişünaslığının uğurlarından və Azərbaycan mətbuatşünaslığında görülməli işlərdən də xəbər verir.

Sonda belə bir sual meydana çıxır: Bu gün Zərdabi ilə bağlı bütün məsələlər həllini tapmışdır? Onun həyatının və irsinin tam, milli tələblər baxımından tədqiq edildiyini söyləyə bilərikmi? Əlbəttə yox! Milli mətbuatımızın banisi H.Zərdabinin həyatı, irsi, "Əkinçi"si, digər mətbu orqanları ilə əməkdaşlığı, maarifçilik görüşləri, Dumadakı fəaliyyəti, çıxışları daha dərinləndirilməli və diqqətlə araşdırılmalı və elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verilməlidir. Çünki həmin çıxışlarda qoyulan problemlər bu gün çox vacib və aktual məsələlərin həllindən xəbər verir. Deməli, hələ Zərdabi irsinə yenidən baxış, mütləq vacibdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.